

Eugenijus Peikštenis

Poszukiwania, identyfikacja i upamiętnienie ofiar reżimów totalitarnych. Doświadczenia Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Litwy

W okresie okupacji sowieckiej i nazistowskiej Litwa straciła znaczną liczbę swoich mieszkańców. Część z nich została zabita lub zginęła na Litwie, inni zostali wywiezieni poza jej granice. Na temat grobów ofiar pierwszej sowieckiej okupacji i Holokaustu na Litwie jest sporo informacji. Znacznie mniej wiadomo o grobach zabitych podczas drugiej okupacji sowieckiej – skazanych na karę śmierci, zmarłych w więzieniach i obozach, a zwłaszcza tych, którzy zginęli, walcząc w szeregach partyzantki w latach 1944–1965.

Latem 1944 r., gdy Związek Sowiecki po raz drugi zajął Litwę, rozpoczęła się wojna partyzancka. Zorganizowany opór partyzantki trwał do 1953 r., a poszczególne jednostki i pojedynczy partyzanci walczyli aż do 1965 r. W czasie tych walk zginęło ok. 24 tys. partyzantów, łączników i ludzi im pomagających. Miejsc pochówku większości z nich nie odnaleziono do dnia dzisiejszego.

Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1990 r. rozpoczęto poszukiwania miejsc, w których pogrzebano lub ukryto szczątki ofiar sowieckiego i nazistowskiego reżimu. Niestety, w pierwszych latach ekshumacje często wykonywane były spontanicznie – bez wcześniejszego przeprowadzenia badań historycznych oraz bez udziału archeologów. W 1992 r. rząd Republiki Litewskiej wydał dekret „W sprawie przenoszenia i upamiętniania szczątków bojowników ruchu oporu i innych zabitych w latach reżimu okupacyjnego”, regulujący zasady poszukiwań i upamiętniania szczątków osób, które w tym czasie zginęły. Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Litwy (dalej – Centrum) od 1997 r., czyli od początku swojej działalności, zaczęło gromadzić

informacje o miejscach, w których zostały zakopane ofiary reżimów sowieckiego i nazistowskiego. Po otrzymaniu informacji o domniemanej lokalizacji podejmowano działania mające na celu zbieranie informacji historycznych (zeznania świadków, dokumenty archiwalne) niezbędnych do prowadzenia ekspertyz archeologicznych i kryminalistycznych, a następnie po wydobyciu szczątków dokonywano pochówku na cmentarzach i odpowiednio urządzano nowe groby.

Wilno, ul. Titnago

Jedno z pierwszych kompleksowych dochodzeń przeprowadzono w 2008 r. w Wilnie, w Lesie Ponarskim koło ul. Titnago. Początkiem sprawy była informacja z lokalnego leśnictwa, że w jednym z wąwozów na powierzchni ziemi odnaleziono kości ludzkie. Pracownicy Centrum przy udziale archeologów dokonali oględzin miejsca i znaleźli ludzkie kości oraz szczątki obuwia. Na podstawie otrzymanych informacji Prokuratura Generalna rozpoczęła przedsądowe postępowanie przygotowawcze. Jako że grób znajdował się na terenie byłej sowieckiej jednostki wojskowej, początkowo domniemywano, że wykonywano tu wyroki śmierci (wznowiono je po 1950 r.) i że odnaleziono szczątki rozstrzelanych.

Czynności archeologiczno-ekshumacyjne odbywały się przy udziale urzędników prokuratury, specjalistów od medycyny sądowej i antropologów. W jednym z wykopów zbadano teren o powierzchni 4 m² i odkryto naruszony przez „poszukiwaczy skarbów” w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. masowy grób zawierający szczątki 32 osób. Ofiary były w wieku od 17 do 50 lat, a nawet starsze. Siedemnaście ofiar zginęło od ran postrzałowych w głowę. Poza szczątkami ludzkimi znaleziono 83 przedmioty, z czego ok. 20 stanowiły fragmenty męskich butów. Daty na odnalezionych sowieckich monetach kopiejkowych dowodziły, że masakra miała miejsce nie wcześniej niż w 1940 r. Pozostałe odnalezione przedmioty: klucze (5 sztuk), guziki oraz klamry pasków wskazywały, że zabiści byli cywilami.

Równoległe z pracami archeologicznymi prowadzono badania historyczne, w których trakcie ustalono, że w lipcu 1941 r. Niemcy zatrzymali grupę zakładników składającą się z mieszkańców Wilna (Polaków i Żydów). Dalsze losy tych ludzi były nieznane. Znaleziska ar-

cheologiczne wskazały, że w tym miejscu mogli być pogrzebani właśnie oni. Podczas przesłuchań prowadzonych wśród mieszkańców pobliskiej wsi udało się odnaleźć świadka, który widział egzekucję wykonaną w lipcu 1941 r. przez Niemców. Według jego relacji na początku rosyjscy jeńcy wojenni wykopali rów, a następnie rozstrzelano nad nim przywiezionych ciężarówkami cywilów. W 2011 r. przy udziale duchownych katolickich i żydowskich szczątki uroczyście pochowano w tym samym miejscu, a następnie uporządkowano teren pochówku i postawiono pomnik.

Retów

W 2010 r. podczas badań archeologicznych w majątku w Retowie (lit. Rietavas) odkryto pochowane w jednym dole szczątki pięciu osób ze śladami brutalnych urazów. Na podstawie przedmiotów znalezionych obok szkieletów wysnuto hipotezę, że mogą to być szczątki partyzantów. Archeolodzy wydali je lokalnemu posterunkowi policji, a następnie trafiły one do dalszych badań prowadzonych przez specjalistów medycyny sądowej. Ci ostatni ustalili płeć ofiar (czterech mężczyzn i jedna kobieta), ich wiek oraz urazy i zwrócili się do Centrum z prośbą o stwierdzenie ich tożsamości. Podczas poszukiwania informacji przejrzano wiele spraw w archiwach dawnego KGB. Sprawozdanie z prac archeologicznych i wyniki ustaleń medycyny sądowej odpowiadały operacji z 1952 r., opisanej w aktach Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB), podczas której oddziały wewnętrzne MGB i oddział sowieckich kolaborantów, tzw. obrońców ludu, otoczyły bunkier, w którym zginęło pięciu partyzantów z brygady „Butygejdisa”. Wiek zabitych pasował do oszacowanego przez antropologa wieku ofiar. Odnaleziono krewnych czterech ofiar. Przyznali oni, że nie znają miejsc pochówku swoich bliskich. W celu potwierdzenia tożsamości ofiar postanowiono zastosować metodę fotoporównania. Ponieważ w zbiorach muzealnych Centrum nie znaleziono zdjęć tych partyzantów, zwrócono się do innych muzeów, do krewnych oraz kolekcjonerów. Udało się uzyskać zdjęcia trzech osób i po porównaniu ich z odnalezionymi czaszkami zidentyfikowano trzy ofiary. Pozostałe dwie zostały zidentyfikowane na podstawie wieku i innych cech charakterystycznych. W 2012 r. szczątki partyzantów zostały uroczyście pochowane na cmentarzu w Retowie.

Dusiaty

W 2012 r. do Centrum zgłosił się były partyzant z prośbą o odnalezienie i ekshumowanie szczątków jego brata, który wraz z innymi partyzantami został zakopany na dziedzińcu sztabu „obrońców ludu” w Dusiaty (lit. Dusetos). Przesłuchanie świadków potwierdziło tę informację. Zeznali oni, że ciała ofiar są prawdopodobnie zakopane w pobliżu toalety, a także potwierdzili, że w 1970 r. podczas kopania dołu na dziedzińcu odkryto szczątki kilku osób. W dniach 10–30 października przeprowadzono prace archeologiczne. Zbadano teren o powierzchni 90 m². Znalezione cztery groby, w których zwłoki zostały zakopane w nietypowych pozycjach (twarzą do ziemi, na boku, ze zgiętymi nogami). Pozwoliło to podejrzewać, że są to szczątki partyzantów, jednak nie znaleziono na to żadnych dowodów (części odzieży, śladów ran postrzałowych lub innych brutalnych uszkodzeń ciała). W pobliżu grobów znajdowały się resztki ceramiki z XVII–XVIII w. Antropolodzy po zbadaniu szczątków stwierdzili, że ich wiek zgadza się z wiekiem ceramiki. Można przypuszczać, że pośpieszny i nietypowy sposób pochówku był spowodowany panującą epidemią.

Zerwiny

Wiosną 2012 r. do Centrum dotarła prośba o odszukanie i zbadanie szczątków ludzkich w pozostałościach bunkra znajdującego się w lesie w pobliżu wsi Zerwiny (lit. Zervynos) w powiecie orańskim (lit. Varėna). W Litewskim Archiwum Akt Specjalnych odnaleziono dokument opisujący szczegóły jednej z operacji czekistowskich. Zapisano w nim, że 20 maja 1952 r. grupa agentów Wydziału 2N MGB wykryła na terenie Niziny Dajnowskiej bunkier oddziału „Genisa”, w którym w czasie walki zginęło czterech partyzantów (ich nazwiska i pseudonimy były znane). Dokument wskazywał, że zostali oni pochowani na miejscu potyczki.

Szczegółowy przebieg operacji mającej na celu wyśledzenie i zwerbowanie dowódcy oddziału Vaitkusa „Genisa” oraz szturm na bunkier został opisany w specjalnym raporcie MGB. Opisano w nim m.in., w jaki sposób 17 maja podstępnie schwytano „Genisa”. Już 18 maja zeznał on, ilu partyzantów przebywało w bunkrze, jak był on wyposażony oraz

w co byli uzbrojeni. „Po odpowiedniej obróbce” (takiego sformułowania użyto w dokumencie) Vaitkus „Genis” zgodził się wskazać lokalizację bunkra. Operacja likwidacyjna przeprowadzona została w nocy z 19 na 20 maja. Grupa szturmowa składała się m.in. z pięciu oficerów i dziesięciu żołnierzy MGB. Podczas szturm na bunkier użyto granatów, karabinów maszynowych oraz broni automatycznej. Partyzanci stawili opór, raniąc dwóch żołnierzy, po czym zginęli w płonącym bunkrze¹.

Na miejscu zbadano teren o powierzchni 63 m². Odkryto resztki spalonego podczas ataku bunkra, którego wymiary wynosiły 3,2 × 3,3 m. Zidentyfikowano otwory strzelnicze i wejście do bunkra. W trakcie badań odkryto 684 znaleźiska indywidualne i 820 znaleźisk masowych. Znaleźiska archeologiczne można podzielić na: broń, umundurowanie wojskowe oraz jego elementy, artykuły codziennego użytku i higieniczne, przedmioty o znaczeniu kulturowym i religijnym. Szczątki poległych partyzantów ostatecznie odkryto 3 m od granicy wykopalisk. Przekazano je specjalistom medycyny sądowej.

Podczas dochodzenia ustalono, że są to szczątki czterech mężczyzn (określono ich wiek i wzrost), którzy zmarli od ran postrzałowych oraz na skutek wysokiej temperatury (pożar). W badaniach była pomocna współpraca z trzema krewnymi ofiar, którzy dostarczyli niezbędnych informacji. Na podstawie badań DNA szczątków zidentyfikowano jednego z partyzantów. Pozostali zostali zidentyfikowani na podstawie wieku, wzrostu i innych cech. W maju 2013 r. szczątki partyzantów zostały pochowane na dziedzińcu kościoła. W 2014 r. Centrum uporządkowało teren pochówku i postawiło pomnik. W 2015 r. muzeum Centrum przygotowało wystawę „Zagłada oddziału partyzanckiego »Genisa«”, w której oprócz informacji na temat historii tego oddziału wyeksponowano odrestaurowane przedmioty odnalezione w trakcie badań archeologicznych.

¹ P. Vaitkus-Genis był dalej wykorzystywany jako agent przy eliminacji bojowników oddziału Perkunasa. Jesienią 1952 r. został aresztowany i skazany przez trybunał wojskowy na karę śmierci, którą wykonano 4 VII 1953 r. przez rozstrzelanie na dziedzińcu więzienia MGB w Wilnie.

Miškiniškis

W 2013 r. Centrum otrzymało informację o miejscu pochówku partyzantów we wsi Miškiniškis w powiecie Ignalino (lit. Ignalina). Na podstawie informacji uzyskanych od świadków i z materiałów archiwalnych ustalono, że w tej wsi 28 grudnia 1944 r. w majątku Kazimierza Diokasa podczas walk pomiędzy partyzantami i wojskami NKWD zginęło od 8 do 17 partyzantów. Budynki gospodarcze w majątku zostały spalone. Według świadków większość zabitych potajemnie pochowali bliscy. Kilku bojowników, których mieszkańcy nie zidentyfikowali, pochowano w tym gospodarstwie. Jedna z rodzin z pobliskiej wsi opiekowała się grobem, a po odzyskaniu niepodległości przez Litwę rodzina ustawiła na nim krzyż. Jako że miejsce pochówku jest obecnie niezamieszkałe i zaczął je porastać las, zdecydowano się na przeprowadzenie prac archeologicznych, a po odnalezieniu szczątków podjęcie próby ustalenia tożsamości ofiar. Ekshumowane szczątki postanowiono pochować na pobliskim cmentarzu wiejskim. Podczas prac przeszukano obszar o powierzchni 9 m². Odkryto jeden dół o wymiarach 1,8 × 2,3 m zawierający szczątki trzech zabitych partyzantów pochowanych w drewnianych trumnach. W grobach znaleziono stopioną od gorąca protezę zębową, łuskę naboju oraz guzik. Biegli medycyny sądowej ustalili wiek i wzrost ofiar. Stwierdzili również, że przyczyną śmierci jednej z tych osób mogła być rana postrzałowa miednicy, innych zaś – urazy termiczne. Wszystkie szczątki po śmierci poddane były wpływowi wysokiej temperatury. Ponieważ tożsamość ofiar nie została jeszcze ustalona, eksperci medycyny sądowej przechowują pobrane próbki DNA. W maju 2015 r. szczątki pochowano na cmentarzu we wsi Švedriškes.

Upamiętnianie. Perspektywy

Każdego roku Centrum przeznacza 6–9 tys. euro na badania archeologiczne. Równie istotnym zadaniem jest upamiętnianie bojowników oraz oznaczenie budynków, w których znajdowały się instytucje represyjne. Do 2015 r. zrealizowano 327 upamiętnień w miejscach walk i śmierci partyzantów oraz umieszczono 215 tablic pamiątkowych na budynkach, w których znajdowały się struktury NKWD-MGB, na dworcach, z których wywożono mieszkańców Litwy, w szkołach, z któ-

rych w szeregi partyzantów wstępowali nauczyciele i uczniowie. Wzniesiono także 26 pomników i tablic pamiątkowych poświęconych bojownikom o niepodległość Litwy oraz ofiarom sowieckiej i hitlerowskiej okupacji.

Centrum ma w perspektywie dalsze badania – jednym z wyzwań pozostaje fakt, że wciąż brakuje informacji o grobach ludzi skazanych na śmierć po 1950 r. Wiadomo, że w latach 1950–1952 zostali oni pochowani w różnych miejscach w promieniu 20–30 km od Wilna. Z dokumentów MGB wynika, że w latach 1952–1953 wyznaczono stałe miejsce pochówku, w którym grzebano rozstrzelanych aż do 1962 r. W tym miejscu prawdopodobnie został również pochowany Adolfas Ramanauškas „Vanagas” – dowódca sił zbrojnych litewskich partyzantów rozstrzelany w 1957 r.